

Türkiye’de Erken İslam Mimarisi Eğitimindeki Kaynakların Yetersizliği ve Mevcut Kaynaklardaki Oryantalist Etkiler Sorunu (I)

 FETTAH AYKAÇ^a

Geliş Tarihi: 23.04.2019 | Kabul Tarihi: 20.06.2019

Öz: İstanbul Üniversitesi bünyesinde 1943’te Avrupalı sanat tarihçilerin önderliğinde kurulmuş olan Sanat Tarihi Kürsüsü’nde (sonraki birkaç yıl içinde) önceliği ve ağırlığı olan Türk sanatı derslerine ilave olarak İslam sanatları eğitimi de verilmeye başlanmıştır. 1949’dan itibaren Ankara Üniversitesi’ne bağlı İlahiyat Fakültesi Türk İslâm Sanatları Tarihi Kürsüsü bünyesinde aynı isim altında okutulan derslerde kaynak olması için, dönemin hocaları tarafından (özet-tercüme-derleme formatında) İslâm Sanatı / İslâm Mimarisi isimleri ile birkaç yayın yapılmıştır. Sonraki yıllarda yapılan benzer yayınlar ile, 1940-1987 arasında birkaç baskısı yapılan (İslâm sanatlarıyla ilgili maddeler ihtiva eden) Leiden İslâm Ansiklopedisi ile 1983’den itibaren yayınlanmaya başlanan TDV İslâm Ansiklopedisinin de İlahiyat Fakülteleri, Mimarlık Fakülteleri ve Fen Edebiyat Fakültesi’nin Sanat Tarihi bölümleri gibi yükseköğretim kurumlarında ana kaynak olarak kullanılmasıyla günümüze kadar gelinmiştir. Tüm bu kaynaklarda ele alınmış olan ‘çok önemli’ erken İslâm mimarisi eserleriyle ilgili aktarılan bilgilerde ciddi ‘eksiklikler’ ile, bazı ‘olumsuz fazlalıkların’ mevcudiyeti dikkat çekse de, bu sorunlar (alternatif bulunamadığı için olsa gerek) şimdiye kadar pek gündeme getirilmemiştir. Bu makalede 1949’dan itibaren Türkiye’de İslâm mimarisinin erken döneminde ortaya konulmuş önemli yapılar hakkında yayınlanmış kaynakların muhtevalarında görülen ‘eksiklikler’ ve ‘fazlalıklara’ dikkat çekilerek bunların ‘alternatif bilgilerle telafi edilmesi’ konusu ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sanat, mimari, erken İslam mimarisi eğitimi, Creswell, İslam sanatları.

Problems of Incomplete Informations and Orientalist Influences in Resources in Early Muslim Architecture Education in Turkey (I)

Abstract: The History of Art department was set up with the help of European academics from 1943 in İstanbul University (Turkey). After few years, the subject of Islamic Arts was also included in the curriculum. The main study area of this department was the History of The

^a Dr. Araştırmacı, Türk İslam Sanatları Tarihi
fetaykac@gmail.com

Turkish Arts. As from 1949, at newly established Faculty of Divinity at Ankara University, Department of History of Islamic Arts was also established. Since then, few study materials (published by the then lecturers of the faculty via summarised/collated translations from European publications), as well as The Encyclopedia of Islam (Leiden) and Islam Ansiklopedisi (DIA) of Turkish Religious Affairs Department, have been used during the study of the above subject. When one looks into the study and research materials used in higher education at relevant departments of the Faculty of Divinity, Architecture and History of Arts of different universities closely, one can not avoid to notice couple of shortcomings such as that the informations provided about the important early muslim buildings are very limited and narrow. The other problem with these materials is that, one sided / negative views have been trnasphered (mainly from European –orientalist- publications) without mentioning the existence of any other alternative. Until today these problem areas and solutions to them have not been discussed in public. In this article, some of these problem areas and negative informations which are contained in these study materials will be highlighted and guidance to the alternative / positive informations will be offered.

Keywords: Art, architecture, early Muslim architecture education, Creswell, Islamic arts.

Erken İslam Mimarisi Eğitiminin Kaynaklarının Durumu

Batılı Avrupa devletleri, diğer modern bilim dallarında yaptıkları gibi (tam da “Erken kalkan yol alır” atasözündeki tavsiyeye uygun düşen bir şekilde, başka milletler ‘uyanmadan’ erkenden kalkıp yollara düşerek) arkeoloji, mimarlık, sanat tarihi bilim dalları ve bu bilim dallarıyla ilgili eğitimin verildiği üniversitelerin bünyesindeki kürsüleri Doğulu Müslüman devletlerden önce kurmuşlardır. Bunun sonucu büyük mesafeler katetmişler, bu uğurda Doğu’da çalışma-araştırma yaparken buldukları pek çok bilgi-belgeyi de sahiplenmişlerdir. Diğer bilim dallarında yaptıkları gibi uhdelerindeki İslam mimari eserleriyle ilgili bilgileri de çok uzun yıllar önce hem kendileri farklı maksatlarla kullanmış hem de (dünya pazarlarında tüketimi için) yeniden üretip yayınlar ve sergiler yoluyla satışa sunmuş ve sunmaya devam etmektedirler.

Avrupalılar bu işlerle uğraşırken tek saiklerinin ‘ilim / bilim ve bunlardan elde ettiklerini pazarlamak olmadığı’, bu alanda yaptıkları çalışmalarının günümüzde daha iyi görünen sonuçla-

rından anlaşılmaktadır. Avrupalı devletler, Afrika, Hindistan ve Ortadoğu’da yaşamış olan kadîm medeniyetlerin (çoğunluğu artık toprak altında kalmış ve eski kitaplarda bahsi geçen) zenginliklerini bulup, çıkartıp ‘mümkün olan her yolla’ ülkelerine taşımışlardır. Avrupalıların bu faaliyetleri sırasında, diğer coğrafyalardan kaçırılıp götürdükleri tarihi eserler hâlen Vatikan dâhil, İngiltere, Fransa, Almanya, Hollanda, İtalya ve ABD gibi ülkelerin müzelerinde sergilenen eserlerin ‘orijin’ etiketlerinde görülmektedir.¹

Türkiye’de Yüksek Öğretimde İslam Sanatları ve Mimarisi Eğitimi

İslam sanatları ve mimarisi eğitim/öğretiminin Türkiye’deki gelişmesinin önce İstanbul Üniversitesi bünyesinde 1943’de, Viyana İslam Sanatı Tarihi Kürsüsü’nden Prof. Ensdith’in getirilip Sanat Tarihi Bölümü’nün kurdurulması², akabinde de Türkiye’ye davet edilen Ernst Diez’in (1878-1961) İslam sanatları dersleri vermesiyle başlamıştır³. Daha sonra bu derslerin Fen Edebiyat Fakültelerinin sanat tarihi bölümlerinde ve (1949’da TBMM kararı ile) İslâm Enstitülerinde de büyük çoğunluğu İslam dini mensubu Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının dini hizmet ve ihtiyaçlarına yardımcı olacak memur kadrolarının tüm dini alanlarda eğitilmeleri gayesiyle okutulmaya devam edilmiştir⁴.

Günümüzde ise mimarlık ve sanat tarihi bölümleri ile, ismi İlahiyat Fakültesi olan yükseköğretim kurumlarında, tüm dini branşların yanı sıra, (mimarîyi de ihtiva eden) İslâm sanatları dersleri 2 yıllık ön lisans, 4 yıllık lisans ve sonrasında lisansüstü eğitime yönelik olarak Türk-İslâm Sanatları Tarihi / İslâm Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı müfredatı dâhilinde verilmektedir.

¹ Yaşar Yılmaz, *Anadolu’nun Gözyaşları*, Yem Yayınları, İstanbul, 2015. s.32-40

² <http://siyasal.istanbul.edu.tr/?p=5858>; F.Nalan Türkmen, “Sanat Tarihinde Öncü Kurum ve Kuruluşlar” *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Türk Sanat Tarihi özel sayısı, cilt 7, sayı 14, 2009, s.609-627 (erişim tarihi 02.09.2016); Huriye Altuner, “Türkiye’de Sanat Tarihi ve Cumhuriyet’ten Günümüze Sanat Tarihi Eğitimi”, *Gaziantep Üniv. S.B. Dergisi*, 6 (2), 2007, s.156-167.

³ Oktay Aslanapa, <http://yenisafak.com.tr/Roportaj/?t=25.09.2011&i=314347>, (07.08.16).

⁴ http://www.divinity.ankara.edu.tr/?page_id=253, (e. t. 01.08.2016).

İlahiyat Fakültelerinde bu alanın önlisans ve lisans dersleri, 'İslam Sanatları Tarihi' (ed.), Prof. Dr. Muhittin Serin, İlahiyat Önlisans Programı, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi (2010) isimli az sayıda ve sadece 'çok önemli' erken dönem mimari yapılarını (detaylarına girmeden anlatan) kaynak kitap yoluyla verilmektedir (Bkz, Örnek 4, s.17 ve Resim 4). Lisansüstü dersler ise, (bu kitap yetersiz kaldığı için) İlahiyat Fakülteleri'nin ilgili ana bilim dalı hocalarının kendi notları ve tavsiye ettikleri birkaç ana kaynak yoluyla verilmektedir (Bkz, örnek 1-3 ve 5 s.9-22 ve Res. 1-3ve 5).

Mimarlık Fakültelerinde bu konu iki ana bölümde ele alınmaktadır. Bunlardan birisi, İslam ve Türk mimarisi dışındaki başlangıcından itibaren tüm dönemleri içine alan mimari faaliyetlerdir. Diğeri de İlahiyat Fakültelerindekine benzeyen fakat daha kısaltılmış bir halde ve genellikle Emeviler, Abbasiler, Endülüs Emevîleri, Fatımiler, Eyyübiler, Büyük Selçuklular gibi devletlere ait önemli eserlerin çok kısa özetler halinde [en fazla 40-50 sayfa da] anlatılmaları şeklindedir (Bkz. Örnek 3, s.14, Res. 3)⁵. İkinci bölümün Türk mimarisi ile ilgili kısmında ise tarih sahnesine çıkmalarından itibaren başlayıp Osmanlıya kadar varlık göstermiş olan Türk devletlerinin mimarileri daha kapsamlı bir şekilde işlenir⁶. Sanat Tarihi Bölümlerinde ise daha çok (resim, heykel gibi) çağdaş Türk sanatları detaylı olarak ele alındığından, erken İslâm Mimarisi konusu dünya sanat tarihi ana konuları içinde İslam Sanatının Felsefesi/Sanatı çerçevesinde ele alınmaktadır.

Üniversitelerin bu alanla ilgili fakültelerinde lisans seviyesinde okutulan İslam mimarisi ile ilgili tüm dersler ve bu dersler çerçevesinde yapılan çalışmalar ile lisansüstü seviyesinde yapılan araştırmalar için 'yardımcı kaynaklar' olarak da, 1948'den itibaren (aşağıda bazılarının muhtevalarını tanıttığımız) Avrupalı yayınlardan çok-kısa-özet tercüme yoluyla hazırlanmış olan birkaç

⁵ Bkz. Önsöz. Haluk Sezgin, *Türk ve İslam Ülkeleri Mimarisine Toplu Bakış*, Mimar Sinan Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, Yayın No 5, İstanbul 1979.

⁶ Mimarlık Fakülteleri için Sezgin, *Türk ve İslam Ülkeleri Mimarisine Toplu Bakış*, 1979 kitabı ve İlahiyat Fakülteleri lisans öğretimi için hazırlanmış olan *İslam Sanatları Tarihi* (2010) kitabı örneklerinde görüldüğü gibi.

kaynak kitap ve birkaç ansiklopedi yayın tavsiye edilmektedir (Res. 1-5).

Türkiye’de Erken İslam Mimarisi Eğitiminin Kaynakları ve Kaynaklarla İlgili Sorunlar

Türkiye’de yükseköğretim kurumlarında verilen erken İslam mimarisi içerikli derslerin okutulması ve ilave araştırmaların yapılması konusunda az sayıda kaynak bulunduğu gerçeği, derslerde ve erken İslâm mimarisi çevrelerince sıklıkla dile getirilen sorunların başında gelmektedir.

Yükseköğretimde erken İslâm mimarisi derslerinde işlenen önemli yapıları en kapsamlı şekilde ele alan yayınların, 1948’lerden başlayarak sonraki 25-30 yıl içinde özellikle Ankara Üniversitesi hocalarının⁷ İlahiyat Fakültesi ile mimarlık ve sanat tarihi bölümlerinde vermekte oldukları İslâm sanatları derslerinde kaynak olması maksadıyla yapılmış az sayıdaki yayının muhtevalarının birbirinin benzeri olması ve bunlarda mimari eserlerle ilgili alternatif görüş ve tartışmalara yer verilmemiş olması da diğer önemli bir sorundur⁸.

Az sayıdaki bu kaynakların tamamı Batılı araştırmacıların yayınlarından kısa-özet tercüme yoluyla derlenerek hazırlanmış olduğu için, Batılı kitapların orijinallerinde bulunan bazı (olumsuz) oryantalist yaklaşım ve iddiaların tercüme yoluyla Türkçeye de aktarıldığı dikkat çeken sorunlardan birisidir. Bunun yanı sıra, erken İslâm döneminin önemli yapıları hakkında Batılı yayınlarda çok yönlü ve fazla miktarda bilgi bulunduğu halde, Türkçe’de özet-tercüme yoluyla yayınlanmış kaynak kitaplarda (belki o zaman için gerekli olmadığı zannıyla) önemli yapılarla ilgili oldukça az miktarda bilgi aktarıldığı da görülmektedir (Bkz, örnekler 1-4, s.10-17).

Bu durum, Batıda erken İslâm mimarisi konusunda yayınlanmış kitapların muhtevalarına bakıldığında kolayca anlaşılmakta-

⁷ Hilmi Ziya Ülken, Suut Kemal Yetkin, R.Oğuz Arık vb.

⁸ Bunlardan kapsamlı olan beş örnek yayının muhtevası bu makalede tanıtılmıştır (Bkz, s.9-22).

dır. Örneğin, bu alanın tüm yayınlarında referans gösterilen K.A.C. Creswell'in, *Early Muslim Architecture*, (Oxford 1969) isimli meşhur kitabında, Şam Emeviyye Camii hakkında 100 sayfadan fazla bilgi bulunduğu halde Türkçe özet-tercüme kitaplarda bu yapı hakkında birkaç sayfadan fazla bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca yine Creswell'in kitabında Emeviler döneminde ve Abbasi'lerin yükseliş döneminde ortaya konmuş önemli mimari eserlerin kronolojik listeleri bulunmasına rağmen, Türkçe'deki ana kaynakların hiçbirisinde böyle bir listeye yer verilmemiştir.

Yardımcı Kaynaklardan Türkçe'ye Aktarılan Erken İslam Mimarisinin 'Çok Önemli' Kabul Edilen Yapılarıyla İlgili Bilgilerdeki Sorunlar

Türkçe'de erken İslâm mimarisi alanında yayınlanmış (s.9-22'de tanıtımı yapılan) önemli kaynak kitaplarda ele alınmış hakkında en fazla bilgi verilen mimari yapıların şu ana başlıkları altında ele alındığı görülmektedir.

- 1-Kâbe (605-),
- 2-Mescid-i Nebi (623 -),
- 3-Emevi Mimarisi ve Yapıları (661-750 arası dini, askeri ve sivil),
 - 3.1-Kayravan Ulu Cami, (670-),
 - 3.2-Kubbetü's Sahre (691-92),
 - 3.3- Mescid-i Aksa (705-715),
 - 3.4-Şam Ulucamii (707-15) ile (her yazara göre değişen) 5-6 saray yapısı,
- 4-Abbasi Mimarisi ve Yapıları (dini,askeri ve sivil); Birkaç yeni kurulan şehir ve (her yazara göre değişen) 7-8 cami ve saray yapısı,
- 5-Endülüs Emevi Mimarisi ve Yapıları (885-1016)

1950'li-60'lı yıllarda, önemli yapılar yukarıdaki gibi inşa tarihine göre sıralandığında pek büyük bir sıkıntı yaşanmamakta idi. Ancak bugünlerde, bu özet tercüme bilgilerin verildiği kitaplara dahil edilmemiş olan erken dönemin önemli yapıları hakkında

ortaya atılmış iddialar ile tartışılmış olan konular, yeni nesil araştırmacılar tarafından orijinal yabancı kaynaklardan okunup görüldükten sonra, Türkçe kaynak kitaplarda birçok eksik ve oryantalist bakış açısı sebebiyle oluştuğu düşünülen bazı sıkıntılara dikkat çekilmeye başlanmıştır⁹.

Bu konuya somut bir örnek olarak Mescid-i Aksa (705-715) yapısını gösterebiliriz. Ana kaynaklarda Mescid-i Aksa’nın Kubbetü’s Sahre (692) yapısından sonra inşa edildiğinin yazılı olduğunu gören araştırmacıların aklına; *madem ki tarihi sıralama böyle, Müslümanlar Kudüs’ün fethedildiği 637’den 692’ye kadar (Cuma dahil) cemaatle eda ettikleri namazlarını (55 yıl boyunca) nerede kıldılar?* türünden önemli bir soru takılmaktadır.

İlk önemli yapıların sıralaması, yukarıdaki listeye göre yapıldığında bu soruya verilecek net / ikna edici bir cevap bulunamamaktadır. Konuyu biraz daha açacak olursak; yukarıda (Türkçe’deki mevcut İslam mimarisi kitaplarının hepsinde bulunan sıralama örneği olarak) alıntılıdığımız İslam’ın çok önemli erken dönem yapılarının inşa tarihine göre sıralanış listesinde Mescid-i Aksa yapısı, ilk yapılaş tarihi olarak Emeviler döneminde 691-692’de tamamlanmış olan Kubbetü’s Sahre’den sonraya, 705-715 yılları arasına yerleştirilmektedir.

Bu sıralama doğru kabul edildiğinde; bugün Mescid-i Aksa yapısının (Beytülmakdis alanının güney ucundaki) bulunduğu yere 637’de Kudüs’ün fethi akabinde Hz. Ömer ve arkadaşlarının oradaki (Kral Herod’un MÖ.18-4’de Moria Tepesi’ne yeniden yaptırdığı ve MS.70’de Titus’un yıktığı) Süleyman Mabedi’nin (veya MS.138’den kalan Hadrian’ın Roma Stoası’nın) kalıntılarını kullanarak¹⁰ yaptığı iddia edilen Mescid-i Ömer isimli yapı ‘yok’ sayıl-

⁹Yıldız, Şevket, *Oryantalizm ve İslâm Tarihine Oryantalist Yaklaşımlar*, 2002, Uludağ Üniversitesi İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslâm Tarihi Bilim Dalı, yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, s.77-84; Aykaç, Fettah / Doğanay, Aziz, “Oryantalistlerin Şam Emeviyye Camii ile Diyarbakır UluCamii Hakkındaki İddiaları ve Bu İddialara K.A.C. Cresell’in Cevapları Üzerine Yeniden Düşünme”, *Anasay*, yıl 2, sayı 4, Mayıs 2018, s.13-36.

¹⁰ K.A.C. Creswell, *Early Muslim Architecture*, V.I, Pt.I, Hacker Art Books, NY 1979, s.34, n.1.

maktadır. Dolayısıyla, Hz.Ömer anahtarları almak için Kudüs'e geldiğinde Beytilmakdis alanında Süleyman Mabedi harabe halde olduğu için, Kudüs'te kaldığı 2-3 haftalık süre içinde, 'Hz.Ömer'in de bizzat çalışmasıyla oradaki kalıntı malzemeleri kullanarak bir mescidin yapıldığı' şeklinde tüm kaynaklarda (Bkz, Taberî, Tarih, II, s.450: N. Bozkurt, "Mescid-i Aksâ", *DİA*, c.29, 2004, s.270 yoluyla) bahsedilen olay da 'hiç meydana gelmemiş' sayılmaktadır.

Bu yapı ve olay 'yok' sayılınca, bu defa; 'Kudüs'te 637'deki savaşsız fethin ardından 691/92'de (Emevi Halifesi) Abdümelik bin Merwan, Kubbetü's-Sahre'yi yaptırmaya kadar (55 yıl boyunca) Müslümanlar Cuma namazlarını ve çoğunu cemaatle kıldıkları günlük namazlarını nerede kıldılar' sorusuna da net bir cevap verilememekte ve sıkıntılı durum devam etmektedir.

Bu soruya tarihçiler de net bir cevap verememekte, sadece sanat tarihçiler verebilmektedir. Ancak bu bilgi henüz Türkçe'ye açık ve net bir şekilde kazandırılmamıştır.

Yukarıdan beri sıkça bahsettiğimiz İslam'ın ilk önemli yapıları hakkında Avrupalı / oryantalist araştırmacılar pek çok konuda tartışmalar yapmış ve bunları da yayınlamışlardır. Tarihçilerin bu tür sorulara net bir cevap verememesinin önemli bir sebebi olarak, bu tartışma ve bilgilere Türkçe'de yabancı kaynaklardan 'çok kısa özet-tercümeler' yoluyla derlenip yayınlanan İslam mimarisıyla ilgili kitaplarda yer verilmemiş¹¹ olmasını gösterebiliriz.

Yukarıdaki soruya cevap verebilmek için, ilk önemli yapılar sıralamasında bir değişiklik yapıp, Mescid-i Nebi'den sonra 637-692 arasında Mescid-i Ömer isimli yapıyı koyup, 692 tarihli Kubbetü's-Sahre'den sonraki sıraya da (Velid bin Abdümelik'in 707-715 arasında yeniden yaptırdığı söylenen) ikinci Mescid-i Aksa¹² yapı-

¹¹ Sadece H.Z.Ülken'in *İslam Sanatı*, 1948 isimli kitabı s.40'da Kudüs'teki Ömer Camii'nden 2 satır olarak bahsedilmektedir.

¹² Hz.Ömer'in 637'de yaptırdığı (Mescid-i Ömer olarak bilinen) bu mescidin 688-91 arasında hala ayakta olduğu, bu yapının mihrabının o yıllarda yapılmakta olan Kubbetü's-Sahre'nin mihrabının tam aksısına gelmesi sebebiyle Halife Abdümelik tarafından günlük kullanımdan çıkartılarak 40 m.kadar doğuya yeni bir mihrap yaptırıldığı kaynaklarda aktarılmıştır. (Bkz. Gülru Necipoğlu, "The Dome of the Rock as Palimpsest: Abd al-Malik's Grand Narrative and Sultan Süleyman's Glos-

sını yerleştirmek gerekmektedir¹³. Sıralamayı böyle yapınca, artık bu soruya, Müslümanlar, Kudüs’ün 637’deki fethinin ardından 691/92’ye kadar geçen sürede Mescid-i Ömer yapısında cemaatle namazlarını kılmuşlardır şeklinde net bir cevap vermek mümkün olacaktır.

Türkiye’de 1945’den Bu Yana İslam Mimarisi Konusunda Yayınlanmış Önemli Yardımcı Kaynaklar ve İçerikleri

Çoğunluğu oryantalist olarak kabul edilen Avrupalı yazarların kitaplarından çok kısa özet-tercümeler yoluyla hazırlanıp Türkiye’de yayınlanmış olan kitap, ansiklopedi vb. eserlerin muhtevasında İslam mimarisi yapıları hakkında en geniş bilgi bulunan yayınlar aşağıda ayrı ayrı tanıtılmıştır¹⁴;

Örnek 1; *İslam Sanatı*, Ord. Prof. Hilmi Ziya Ülken¹⁵, İ.T.Ü. Mimarlık Fak. Yayınları, İstanbul 1948 [580s. Res. 1] Sayfa. 1-5. arasındaki Önsöz ve Giriş’in ardından I. İslam Sanatının Kökleri (s.6-26), II. Emevi ve Abbasiler Zamanında Arab Sanatı (s.27-100) ana başlıkları altında sadece; *İslam Medeniyetinde Şehirler, İslâm Mimarisininin Doğuşu, Kûfe, Mısır ve Suriye’de, Samarra’da ilk İslam Camileri, Emevi Sarayları, Abbasi Sarayları*, alt başlıkları olarak gösterilmiştir. Devamında ise; *Kâbe* yapısı hakkında dört satırdan oluşan bir paragraf, *Mescid-i Nebevî* yapısı hakkında yarım sayfa (s.34), *Kûfe Camii* hakkında yarım sayfa (s. 36-37), *Amr Camii* hakkında

ses”, *Muqarnas* V25, s.17-105, (2008).

¹³ K.A.C. Creswell, *A Short Account of Early Muslim Architecture* Pelican Edition, London 1958, s.43; Grafman, Rafi and Rosen-Ayalon, Myriam. “The Two Great Syrian Umayyad Mosques: Jerusalem and Damascus”, *Muqarnas* V16 (1999), p.1-15.

¹⁴ S. Kemal Yetkin, *İslam Ülkelerinde Sanat*, Cem Yay., İstanbul 1974, kitabı hocanın diğer iki kitabında bahsettiği aynı yapıları ele aldığı için; Dogan Kuban, *Müslim Religious Architecture*, Leiden 1974 kitabı muhteva olarak çok kısa olmasından dolayı; Y. Can ve R. Gün, *Türk İslam Sanatları ve Estetiği*, İst. Kayıhan Yay., 2006 kitabı çok az sayıda yapı hakkındaki bilgileri çok kısa olarak verdiği için; Yılmaz Can, *İslam’ın Üç Kutsal Mabedi*, Ensar Neşr., İst. 2008 kitabı sadece 3 yapıyı ele almasından dolayı; Hicabi Gülgen, *Ana Hatlarıyla Türk İslam Sanatları Tarihi*, Emin Yay. Bursa (2011) kitabı da, yine çok az sayıda yapıyla ilgili çok kısa bilgiler içermesinden dolayı bu listeye dahil edilmemiştir.

¹⁵ 1942’de sosyoloji kürsüsü profesörü, 1957’de Ordinaryüs Profesör olan H.Ziya Ülken ayrıca felsefeci, romancı ve sanat tarihçi kimlikleri ile de tanınmaktadır (ö.1974).

yarım sayfa, (s.37-38), *Maksure* ve *İlk Minareler* konularında toplam bir sayfa bilgi ve bazı planlar aktarılmıştır.

Kudüs'te fethin ardından Hz. Ömer ve arkadaşları tarafından (bugünkü Mescid-i Aksa'nın yerinde bulunan Süleyman Tapınağı'nın veya Roma Royal Stoası'nın¹⁶ kalıntı malzemeleri kullanılarak aynı yere yapıldığı çoğunluk Avrupalı araştırmacılarca kabul edilen *Ömer Camii* hakkında sadece iki satır: s.40, (705-715 arası I.Velid tarafından yapıldığı belirtilen) *Mescid-i Aksa* hakkında üç buçuk sayfa ve plan-şeması: s.41-44, *Şam Ümeyye Camii* hakkında dört plan-çizim eşliğinde dört sayfa: s.44-48, *Kubbet es-Sahra*¹⁷ yapısı hakkında ise içinde dokuz plan-çizim bulunan toplam dokuz sayfa bilgi: sayfa 49-57, dipnotda kaynak gösterilmeden Creswell'in '*A Short Account of Early Muslim Architecture*' kitabında izlediği sıralama ve anlatım ifadelerine benzer bir yol izlenerek¹⁸ özetlenip aktarılmıştır. Devamında, Abbasi mimarisine özet olarak (sayfa 58-61 arasında) değinildikten sonra, sayfa 62'den 83'e kadar (tekrar Emevi'lere dönülerek) 'Emevi Sarayları' ana başlığı altında '*Meşatta Sarayı*' ve '*Kasr'el Hayr Sarayı*', arkasından da sayfa 84 ile 100 arasında 'Abbasi Sarayları' ana başlığı altında *Bağdad şehri, Ukhaydır Sarayı, Cevsek el-Hakani, Balkuvara Sarayı, Kasr el-Aşık Sarayı ve Emevi Devri Hamamları* konuları özetlenmiştir.

III. Mısır: Bu bölümde Emevi, Abbasi, Fatımi, Memluk ve Tolunoğulları dönemleri yapıları özet olarak ele alınmıştır (s. 101-183). Ayrıca, '*İlk minareler 53/674'de Muaviye'nin emriyle yapılmıştır. Bunun için Hıristiyan Nakus'larından*¹⁹ istifade edildiği tahmin ediliyor. Bunun için *Şamda İslam'dan evvelki devre ait olan temenosların taklit edilmiş olması da muhtemeldir*' şeklindeki nakus'un ne olduğuyla

¹⁶ Creswell, *EMA*, c.1, bl.1, s.34, dn.1

¹⁷ Bu makalede verilen yapıların isimleri örnek verilen kitaplarda yazıldığı şekilde aktarılmıştır.

¹⁸ Bu bölümdeki özet tercümede kullanılan planların bazılarının üzerindeki imzalar yoluyla Creswell'in kitabında yer verdiği (kendi çizdiği) planlar olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁹ Nakus; Mısır'da Hıristiyanların insanları kiliseye çağırmak için kullandıkları üzerine bir tahta tokmak ile vurulan delikli bir levha / alettir (Bkz, F. Buhl, "Nakus", *İA*, IX, MEB. 1964, s. 54).

ilgili yanlış bilgi ima eden bir cümle başka bir açıklama yapılmadan verilmiştir (s. 104). Arkasından ‘Abbasîlerde Mısır’ başlığı altında 863 tarihli ‘Tuluniler’den yarım sayfa halinde bahsedildikten sonra, 876’da Kahire’de Ahmed İbn Tulun’un yaptırdığı İbn Tulun Camii hakkında yarım sayfalık özet bilgi aktarılmıştır (s. 109).

IV. Suriye ve Irak: V. Kuzey Afrika İslam Sanatı (s. 216-242) bölümünde birkaç önemli yapı özet halinde aktarılmıştır ((s. 184-215). VI. Endülüs ve Magrib Sanatı: Endülüs Sarayları bölümünde *El-hamra, Alkazar, Magrip ve Endülüs sanatının dekorları* konuları özetlenerek aktarılmıştır (s. 243-313). Devamında da konular VII. İran (s. 314-463), VIII. İslam Tezyini Sanatları (s. 465-546), IX. İslam Şiiri (s. 545-546), X. İslam Musikisi, (s. 547-552), Alfabetik endeks, (s. 553-571), Teknik Terimler, (s. 571-577), Bibliyografya, (s. 578-580)²⁰ bölümleri şeklinde sıralanıp bu konularda özet bilgiler aktarılmıştır.

Örnek 2; *İslam Mimarisi*²¹, Prof. Suut Kemal Yetkin²², Ankara Üniversitesi, Türk ve İslam Sanatları Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1965 [290s. Res. 2]

Kitapta, mimari yapıların sınıflandırılması Suut Kemal Yetkin hocanın 1954’de yayınlanan kitabından biraz farklı şekilde düzenlenmeye çalışılsa da her gruba dahil edilen yapı isimlerinde göze çarpan birkaç yer değiştirme dışında yapılar, yine devlet / hanedan dönemlerine göre, I. Dini Mimari, II. Sivil Mimari ve III. Askeri Mimari ana başlıkları altında ele alınmıştır.

İslam Sanatının Gelişimi hakkında sekiz sayfalık bir girişin

²⁰ Bu ve sonraki kitapların ortak / benzer kaynakçaları s.15-16’da toplu halde verilmiştir.

²¹ S. Kemal Yetkin’in bu 1965 baskısı İslam mimarisi konusu en fazla detaylı olarak ele alınan versiyonu olduğu için burada örnek gösterilmiştir. Bu kitabın bir önceki versiyonu ‘*İslam Sanatı Tarihi*’ ismiyle ilk kez Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay. tarafından 1954 yılında yayınlamış, 1965’den sonraki versiyonunu da ‘*İslam Ülkelerinde Sanat*’ ismiyle 1974’de yayınlamıştır (Bkz, Nurcan Yazıcı, Türkiye’de Sanat Tarihinde İlkler / Öncüler, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Türk Sanat Tarihi Özel Sayısı, cilt 7, sayı 14, s.571, İst. 2009.

²² Edebiyat profesörü, şair ve sanat tarihçisi olan S. Kemal Yetkin, TBMM 1. Dönem Urfa Millet Vekilliği, 1959-1963 arasında Ankara Üniversitesi Rektörlüğü yapmıştır (ö.1980).

ardından Mescid-i Nebi yapısından hiç bahsedilmeden sayfa 9'dan itibaren, 'Emevi Mimarisi' ana başlığının 'I. Dini Mimari' alt başlığı ile sadece 1-*Ümeyye Camii*²³, 2-*Mescidü'l Aksa*²⁴, 3-*Kayravan Camii*²⁵, 4-*Kubbetü's Sakhra* yapıları ele alınıp, her biri hakkında bir sayfa kadar kısa özet tercüme bilgiler aktarılmıştır.

'II. Sivil Mimari' alt başlığı altında da sadece 1-*Kusayr-ı Amra*, 2-*Kasru'l Hayrı'l Garbi*²⁶, 3-*Mışatta*²⁷, 4- *Kasru't Tûba*²⁸, 5-*Kasru'l Harâne*, 6-*Khirbet el-Mefcer* yapıları ele alınıp yine her biri hakkında birer sayfa özet-tercüme bilgi verilmiştir²⁹.

'III. Askeri Mimari' alt başlığı altında da hiçbir mimari yapıdan bahsedilmeden sadece yarım sayfa halinde bu dönemde sınır boylarında çok sağlam 'ribat yapıları' yaptırıldığı veya fetihler yoluyla ele geçirilen yerlerdeki bu maksada uygun askeri yapıların kullanıldıkları anlatıldıktan sonra, yarım sayfa kadar da 'sonuç' başlığı altında önceki işlenen konuların bir özeti yapılarak bölüm sonlandırılmıştır³⁰.

'Endülüs Emevi Mimarisi' (756-1031) ikinci başlığı ve 'I. Dini Mimari' alt başlığı altında: *Kurtuba Camii*³¹ hakkında üç buçuk sayfalık bir özet anlatım yapıldıktan sonra (s.34)³², 'II. Sivil Mimari'

²³ Dn.8: Henri Lammens, *Le Calife Velid et le Partage de la Mosquee des Omayyades a Damas*, Berouth,1930, (dn.9) Eustache de Lorey, *Les Mosaiques des Omayyades a Damas*, Syria,1931

²⁴ Dn.10: G. Marçais, *L'Architecture Musulmane d'Occident*, Paris 1955; Dn.11, Ahmad Fikry, *La Grand Mosque de Kairouan*, Paris 1934.

²⁵ Özetlenen bilgilerin hangi kaynaktan alındığı belirtilmemiştir.

²⁶ Dn.12: D. Schlumberger, *Les Fouilles de Quasr el-Heir el-Gharlei*, Syria XX. 1939.

²⁷ Dn.16: K.A.C. Creswell, *A Short Account of Early Muslim Architecture*, 1958.

²⁸ Dn.20: Jaussen et Savignac, *Les Chateaux Arabes*, Paris 1922.

²⁹ Ana ve alt konu başlıklarının önündeki rakamlar ile mimari yapıların isimleri aynen kitapta yazıldığı şekilde bu makaleye alıntı yapılmıştır.

³⁰ Kitapta bahsedilen yapılar ilgili plan-şema, çizim ve fotoğraflar sadece metinlerin bulunduğu bu ciltten ayrı olarak hazırlanan II.ciltte verilmiş.

³¹ Dn.22'de; "Kurtuba Camii'nin yerinde, Şam'daki Ümeyye Camii'nin yerinde olduğu gibi bir kilise vardı, Müslümanlar Hıristiyanlarla anlaşarak kilisenin yansını bir müddet kullanmışlar, sonra I. Abdurrahman onu satın alarak 785'de yerine Kurtuba Camii'ni yaptırmıştır" denilmiştir.

³² Dn.24'de: Ach-charif al-Edrisi, *Masjid al-Jami bi Qurtuba*, tr.fr.par. Alfred Dessus Lamare, Alger, 1949 kaynak gösterilmiştir.

başlığı altında; *Medinetü’z Zehra*³³ hakkında da iki-üç sayfalık özet bir anlatım yapılmıştır. ‘III. Askeri Mimari’ alt başlığı altında yine hiçbir yapı ismi verilmeden bir buçuk sayfalık özet bir anlatım yapılarak ‘IV. Mimaride Süsleme’ konusuna geçilmiştir.

Sayfa 48- 51 arasında; ‘İslamıkta Resim ve Heykel’in Durumu’ ana başlığı altında yazarın olaya bakışı mahiyetinde kısa anlatımlardan sonra ‘Ezraki’nin (ö.858) *Mekke Haberleri kitabında Mekke’nin fethinde Kâbe’nin içi put, resim vb şeylerden temizlenirken, buradaki Hz Meryem ve Çocuk İsa resmini Hz Peygamber’in ellerini üzerine koyarak sildirmediği*³⁴ rivayeti nakledilip ‘İslam’ın ilk birkaç yüzyılında resim ve heykel yasağı bulunmadığı, bu yasağın sonradan girdiği’ şeklindeki iddia Creswell’in anlatıklarına çok benzer şekilde ama ondan hiç bahsedilmeden aktarılmıştır.

Sayfa 52’de, “Abbasi Mimarisi (750-1258)” ana başlığı ile ‘I. Dini Mimari’ ikinci başlığı altında: 1-*Samarra Camii’l Kebiri*, 2 –*Ebu Dulef Cami*, 3-*İbni Tolunoğlu Cami (dn.45)*³⁵, 4-*Tarı Hane Camii*³⁶ olarak sadece dört mimari yapı hakkında (her biri için 3 sayfayı geçmeyen) bilgiler verilmiş. Ardından, ‘II. Sivil Mimari’ başlığı altında, 1-*Ukhaydır Sarayı*, 2-*Cevsaku’l Hakani*, 3-*Evler* alt başlıkları olarak sadece üç konu hakkında bir buçuk sayfalık özet bilgi aktarıldıktan sonra, ‘III. Askeri Mimari’ ana başlığı altında sadece ‘Sus Ribatı’³⁷ hakkında 1 sayfa civarında özet bilgi aktarımı yapılarak ‘IV. Abbasi Mimarisinde Süsleme’ konusuna geçilmiştir. Sonra da Fatımîlere ait altı cami yapısı ve bazı önemli türbe yapıları L.Hautecoeur et G.Wiet, *Les Mosques du Caire*, Paris 1932 isimli

³³ Dn.25’de: *Description de L’Afrique et de L’Espagne*. ed.Dozy et de Goeje, Tr.fr, (bkz dn.10) denilmiş. Dn.26’da: Jose Pijohan, *Historia General Del Arte*, Madrid, II.1949, ve dn.27’de: al-Makkari, *Nefhu’t Tib...*, Mısır baskısı 1949, II.cilt kaynak gösterilmiştir.

³⁴ Yazar’ın bu bilgiyi direk Ezraki’den görerek mi yoksa Creswell vb. Avrupalı yazarların kitaplarından mı aldığı belirtilmemiştir.

³⁵ Dn.48: Zeki Muhammed Hassan, *Les Tulunides* Paris 1933.

³⁶ S.59, dn.47’de: Yapının ismine Creswell ve Pope’un [kitap ismi ve sayfa no belirtilmeden] yanlış olarak ‘Karanlık ev’ anlamına gelen ‘Tarikh Hane’ dedikleri ancak kelimenin aslının ‘Tanrı Evi’ anlamına gelen ‘Târî Hane’ olması gerektiği [kaynak gösterilmeden] belirtilmiştir.

³⁷ Georges Marçais, Note sur les Ribats en Berberie, *M.d’H.d’Arch. de l’Occident M., Tome I*, s.23-26 Paris 1957 künyeli makale kaynak gösterilmiştir.

yayın (dn.53'de) kaynak gösterilerek 'Dini Mimari' başlığı altında altı sayfa civarı özet bilgi şeklinde sadece genel anlatımlar yapılarak 'Mimaride Süsleme' konusunda da kısa bilgiler verilerek bölüm sonlandırılmış, devamında, 1258 tarihinden sonra inşa edilmiş olan yapılar ele alınmıştır.

Örnek 3; *Türk ve İslam Ülkeleri Mimarisine Toplu Bakış*, Haluk Sezgin, Mimar Sinan Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi Yayınları, İstanbul 1979 [215s. Res.3]

Mimarlık Fakültesi hocalarından olan Prof.Dr. Haluk Sezgin'in kitabı yedi ana bölüme ayrılmış. Konumuzu ilgilendiren erken İslam mimarisi ile ilgili olan "Bölüm I, Arap-İslam Ülkeleri Mimarisi" ana başlığı altında³⁸;

1-Emeviler Devrinde Mimari (661-750): Bu başlık altında toplam dört cami ve beş sivil yapı (bir sayfasında dört farklı caminin plan-şemaları verilerek) toplam altı sayfa da özetler hâlinde tanıtılmıştır³⁹.

2-Abbassiler Devrinde Mimari (750-1258): Beş cami yapısı ve dört-beş sivil yapı (iki sayfasında beş tanesi Emevî yapılarının sonraki hâllerini gösteren 10 adet plan-şeması eşliğinde) toplam yedi sayfada kısaca tanıtılmıştır.

3-Endülüs ve Magrib'de İslam Mimarisi (756-1492): Sadece *Kurtuba Cami ve Medinetüzzehrâ* kısa şekilde tanıtılarak *Ebu-İnaniye Medresesi, el-Hamra Sarayı ve Mansura, Tinnel, Kurtubiye camileri* hakkında birkaç satırlık bilgi verilmiştir. Sonraki sayfalarda: 4-

³⁸ Önsöz'de kitabın 3 öğrencisi ve Yüksek Mimar P.İlgi'nin yardımı ile hazırlandığı belirtilmiştir.

³⁹ S.6'da: "Ümeyye Camii'nin bulunduğu yerde Hıristiyanlara ait (IV. yy'da Roma mabedinden çevirdikleri) bir bazilika bulunduğu ve 635 yılında Emevîlerin Şam'ı ele geçirip 'başkent' yapıtıktan sonra bu binayı bir süre Hıristiyanlarla paylaştıkları", yine s.6'da; "Mescid-i Aksa Camii'nin, Kudüs Beyti'l Makdis alanında Bizans İmparatoru Justinianus'un (527-565) yaptırdığı 'Meryem Ana Bazilika'sının yerine Halife Velid tarafından yaptırıldığı" şeklindeki oryantalist görüşler Creswell'in bu konuda yazdıklarından hiç bahsedilmeden aynen aktarılmıştır. Ayrıca s.7'de; "Tunus'ta Kayravan Camii'nin temelinin 'Emevi Halifesi' Ukbe bin Nafi tarafından atıldığı" şeklinde yanlış ve tarihi gerçeklere ters düşen tuhaf bilgiler tarih ve kaynak gösterilmeden verilmiştir (Bkz, K. Pektaş, "Sidi Ukbe Camii", *DİA*, c.37, s.149- 151).

Fatımiler Devrinde Mimari (910-1171), 5-Eyyubiler Devrinde Mimari (1174-1250), 6-Memlûklar Devrinde Mimari (1250-1517) başlıkları altında yirmi civarı yapı otuz beş sayfada özetlenmiştir.

Yukarıda muhtevası incelenen diğer üç örnek kitabın (birkaç fark ile) kaynakçaları olarak;

Sauvaget, Jean – *Les Monuments historiques des Damas*, Beyrouth, 1932.

Cohn-Wiener, Ernat, Turan- *Islamische Baukunts in Mittelasien*, Berlin 1930.

Pope, A.U.- *A Survey of Persian Art, from pre-historic times to the present*, 6 vols. London 1939.

Barthold, W. *İslam Medeniyeti Tarihi* (Terc. ve düzeltme Prof. F. Köprülü).

Marçais, G. *L’art de L’Islam*, Paris 1948.

Marçais, G. *L’Architecture Musulmane d’Occident*, Paris 1954.

Richmond E.T. *Muslim Architecture, some causes and conseq.*, London 1926.

Creswell, K.A.C. *Early Muslim Architecture*, Part One, Oxford, 1932 / 1940.

Creswell, K.A.C. *A Short Account of Early Muslim Architecture*, London 1958.

Fikry Ahmad, *La Grand Mosquee de Kairouan*, Paris 1934.

Gabriel, A. *Kasr el-Hair, Syria*, VIII. Paris 1927.

Lammens, H, *Etudes sur Le siecle des Omeyyades*, Beyrouth 1930.

Musil, A., *Kusejir Amra*, 2 Cild, Wien 1907.

Richmond E.T., *The Dome of the Rock in Y-Jarusalem*, Oxford 1924.

Sauvaget. J., *Les Mosquee Omeyyade de Medine*, Paris MCMXLVII [1947].

Schlumberger (D.) *Deux fresques Omeyyades*, Syria, XX, Paris 1948.

Herzfeld, E. *Samarra*, Berlin 1907.

Godard, A. *Le Tari Khane de Damghan*, Gazette des Beaux-Arts, December 1934.

Lowthian, G. Bell, *Palace and Mosque at Ukhaidir*, Oxford 1914.

Benoit, F. *L’architecture, l’Orient Medieval et Modernes*, Paris 1912.

Briggs, M.S. *Mohammedan Architecture in Egypt and Palestine*, Oxford 1924.

Grousset, R. *Les civilisation de l’Orient*, Paris 1929.

Kuhnel, E. *Maurische Kunst*, Berlin 1934.

Talbot, Rice D. *Islamic Art*, London 1965.

İsimli (Avrupa'da erken İslam mimarisi üzerine yayınlanmış) yayınlar gösterilmiştir.

Örnek 4- *İslam Sanatları Tarihi* (ed.), Prof. Dr. Muhittin Serin, [İlahiyat Önlisans Programı ders kitabı], Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2010 [Res.4].

Bu kitap içinde Ünite 2, s.10-37 arasında bulunan ve Prof. Ara Altun tarafından hazırlanan 'Erken Dönem İslam Mimarisi' ana başlığı altında 622-1250 arasındaki 650 yılı kapsayan sürede ortaya konmuş mimari faaliyetler; 1.Emevî Devri Mimarisi: Toplam bir sayfa (s.11), 2.Abbasî Devri Mimarisi: Bir buçuk sayfa (s.13), 3.İspanya ve Magrip Sanatı: Yarım sayfa (s.14), 4.Mısır'da Erken İslam Mimarisi: İki sayfa şeklinde (s.15-17), bu dönemlerin 'çok önemli' yapılarından birer paragraf hâlinde, 'önemli' yapılarından ise bir-iki satır hâlinde bahsedilerek (fotoğraflarla birlikte) toplam yedi sayfada özetlenmiştir⁴⁰. S.18-37 arasında da "Türk İslâm Mimarisi" ana başlığı altında Müslüman Türk devletlerinin mimarileri ele alınmıştır.

Örnek 5- *DİA: Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (Tüm erken İslam mimarisiyle ilgili maddeler), 1988-2013 [Res. 5]

Erken İslam mimarisi yapıları hakkında muhtevasında çok sayıda bilgiler bulunan *Leiden Encyclopedia of Islam* yayınının, 'İslam Ansiklopedisi' adı altında 1940'dan itibaren Türkçeye tercüme edilmeye başlanmasının ardından, içeriğinde dikkati çeken İslami konu ve olaylara oryantalist (olumsuz) bakış hakkında zamanın basın yayın organlarında eleştiriler yayınlandığı yukarıda belirtilmişti.⁴¹

O zamanki toplumun entelektüellerinin bu yöndeki kaygıla-

⁴⁰ Bu üniteyi hazırlayan yazarın, İspanya, Magrip ve Mısır dahil olarak Emevi, Abbasi dönemlerinde ortaya konmuş olan erken İslam mimarisi konusu için sadece Suut Kemal Yetkin'in yukarıda tanıtılmış olan *İslam Mimarisi*, 1965 künyeli kitabından yararlandığı görülmektedir.

⁴¹ Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Orhan F. Köprülü, "İslam Ansiklopedisi" *DİA*, c.23, 2001, s.43-44.

rıyla olsa gerek ki, *Leiden İslam Ansiklopedisi*’nden yayılmaya devam eden bilgilerin yerine ‘daha doğru bilgiler’ içeren, tüm maddeleri Müslüman müellifler tarafından yazılan, İslam-Türk Ansiklopedisi, İnönü / Türk, Türkler, Sanat (C. E. Arseven), İslamî Bilgiler Ansiklopedisi gibi çeşitli ansiklopedi fasikülleri de yayınlanmaya başlanmıştır⁴².

Piyasada Müslüman müellifler tarafından hazırlanan bir İslam ansiklopedisine olan ihtiyaç ve artan beklentiler sonucunda gelen taleplere mevcut imkânlar çerçevesinde cevap vermeye karar veren Türkiye Diyanet Vakfı, 1980’de başlattığı bir ön çalışmanın ardından 1983’ün sonunda Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi müessesesini kurmuştur. 5 yıl kadar süren hazırlık döneminden sonra da 1988’de ilk cildi yayınlanmıştır. TDVİA’si, geçen zaman içinde TDV, İslam Araştırmaları Merkezi’ne (İSAM) dönüşmüş ve bu kurum tarafından İslâm Ansiklopedisi 44 cilt halinde 2013’de tamamlanmıştır⁴³.

Bu ön bilgilerden sonra erken İslâm mimarisi ile ilgili maddelerin durumunu *TDV İslam Ansiklopedisi*’ndeki birkaç mimari eserin muhtevasına bakarak inceleyebiliriz.

TDV İslam Ansiklopedisi’nde Erken İslâm Mimarisi İle İlgili Maddelerdeki Oryantalist Etkiler

Yayınlanma sebeplerinden birisi *Leiden İslam Ansiklopedisi*’ndeki oryantalist yanırları telafi etmek” olan *TDV İslam Ansiklopedisi*’nin İslam sanatları ve İslam mimarisi ile ilgili maddelerinin muhtevalarına bakıldığında, bu maddelerin bibliyografyalarında

⁴² Ancak, bu yayınların pek çoğu tamamlanmadan eleman ve maddi yetersizlikler sebebiyle kapanmak zorunda kalmıştır.

⁴³ T.Altıkulaç, “İslâm Araştırmaları Merkezi”, *DİA*, c.23, 2001, s.44-45; Bu konuda basında çıkan; “...İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) tarafından çıkarılan, Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi 25 yıl sonra tüm sayılarını tamamladı. Son cildi olan 44. cildi önceki gün matbaadan çıkan ansiklopedinin ilk cildi 1988 yılında basıldı. Bugün Türkiye’de sosyal bilimler sahasında çalışan birçok kişinin ilk başvurduğu kaynak olan İslam Ansiklopedisi’nin yayınlanma fikri Leiden’de 1901- 1935⁴³ yılları arasında yayınlanan *The Encyclopaedia of Islam* (İslam Ansiklopedisi)’nin özellikle İslam’la ilgili maddelerinin yanlı, eksik ve yanlış olması üzerine doğmuştu...” şeklindeki haberler bu durumu teyit etmektedir (E. Saruhan haberi, bkz. [https:// www.haksozhaber.net/islam-ansiklopedisi-25-yil-sonra-tamamlandi-43316h.htm](https://www.haksozhaber.net/islam-ansiklopedisi-25-yil-sonra-tamamlandi-43316h.htm) 17.04.2017).

büyük oranda Batılı kaynaklar, birkaç Arapça, az sayıda da Türkçe kaynaklar gösterilmekle birlikte Arapça kaynakların da yayın tarihlerinin 1950'den daha öncesine gitmemesi, çok az sayıdaki Türkçe kaynağın da yine Avrupa kökenli yayınları kaynak gösteriyor olması dikkat çekmektedir.

Bu olay, *TDV İslam Ansiklopedisi*'ndeki özellikle erken İslam mimarisi yapılarıyla ilgili maddelerin yine Avrupalı oryantalist yayınlardan istifade edilerek hazırlandığını, dolayısıyla da sorunun nereden kaynaklandığına işaret etmektedir. Bu işaret ise bizi, başından beri tekrar ettiğimiz, 'İslam mimarisi konularında yapılmış yayınların hemen hepsinde oryantalist kaynaklı taraflı ve yanlış bilgilerin etken olduğu' iddiamızın, 'bu yanlışları düzeltmek maksadı ile yola çıkmış olan *TDV İslam Ansiklopedisi* için de geçerli olduğu' gerçeği ile karşı karşıya bırakmaktadır.

Yukarıda, künyeleri verilmiş olan dört kaynak kitapta hemen göze çarpan eksik ve yanlış bilgi aktarımlarına kısa örneklerle işaret etmiştik. Daha fazla örnek vermek bu makalenin sınırlarını aşacağı için bu makalenin asıl konusuyla ilgili iddiasını *TDV İslam Ansiklopedisi*'nden de birkaç örnekle somutlaştırabiliriz. Bu konuyu ilk örnek olarak erken İslam mimarisinin ilk ve en önemli yapısı olan Mescid-i Nebevî⁴⁴ hakkında yazılanları gösterilebiliriz.

DİA, c.29'da, (Nebi Bozkurt-Mustafa Sabri Küçükaşçı tarafından kaleme alınan) Mescid-i Nebevi maddesinde⁴⁵; M. S. Küçükaşçı'nın *Cahiliye'den Emeviler'in Sonuna Kadar Haremeyn* isimli kitabı⁴⁶ kaynak gösterilerek; Medine'deki Mescid-i Nebevi'yi Emevi Halifesi 'Velid b. Abdulmelik'in 706-707 yılında Ömer b. Abdulaziz'in valiliği sırasında, yeniden yaptırdığı'ndan bahsedilip, (Belazuri, *Ensab*, VIII, 72 ve İbn İshak el-Harbi, s.365, Taberi Tarih, VI, 456 kaynak gösterilerek) bu konu özetle; *I.Velid'in Bizans kralına mektup*

⁴⁴ Farklı kaynaklarda Mescid-i Nebi ve Mescid-i Nebevî, M. Nebeviyye, Emevi, Emeviyye, Kubbetü's Sahra, Meşatta, Müşatta gibi kelimelerin yazılış şekillerinde farklılıklar bulunmaktadır. Bu tür kelimeler bu makalede alındıkları yerde yazılı oldukları şekilde kullanılmıştır.

⁴⁵ Bozkurt- Küçükaşçı, "Mescid-i Nebevî", *DİA*, c.29, (2004), s.282-83.

⁴⁶ Mustafa S. Küçükaşçı, *Cahiliye'den Emeviler'in Sonuna Kadar Haremeyn*, İstanbul 2003, s. 65, 217-236.

yazarak ondan Mescid-i Nebevî'nin inşaatı için ustalar istediği, onun da 100.000 miskal altın, 40 yük mozaik ve 100 ustayı Medine'ye gönderdiği rivayet edilir. Bizans hükümdarı tarafından yollanan usta ve malzemele- rin aynı yıllarda yaptırılan Emeviyye Camii için kullanıldığı veya ancak bir kısmının Medine'ye ulaştığı tahmin edilmektedir' şeklinde aktarılmıştır. Bu rivayetin erken dönem Müslüman yazarların kitaplarında bulunduğu, oryantalistler tarafından (bunların Avrupa dillerindeki tercümeleri kaynak gösterilerek) iddia edilmiştir.

Ansiklopedi'nin Mescid-i Nebevî maddesinde gerçeğe çok yakın imiş gibi tekrar edilen bu rivayet, Creswell'in kitabında⁴⁷ Şam Emevi Camisi ile ilgili bölümde oldukça detaylı bir şekilde ele alınarak 'I.Velid'in Bizans kralından usta-sanatçılar ve maddi yardım talep ettiği konusunda hiçbir yazılı belge veya görgü şahidi bulunmadığı, bu konunun 'Hıristiyanlıktan adapte edilmiş bir şehir efsanesi' olduğu, bu efsanenin aslının Ebrehe'nin Yemen San'a'da yaptırdığı kilise hakkında yaşanmış-gerçek bir olay olduğu' belirtilip⁴⁸, konunun bu tarafı Hıristiyan kaynaklardan⁴⁹ delilleriyle ortaya konulmuştur.

Söz konusu maddede, bu konuyla ilgili olarak M.S. Küçükaşçı'nın kitabı⁵⁰ kaynak gösterildiği için, bu kitaba bakmak gerekli olmuştur. Ancak bu kitapta da konu DİA'dakine benzer ifadelerle tekrar edilmiş ve yine K.A.C. Creswell, *A Short Account of Early Muslim Architecture*, Mitcham 1958, s.43-44 küçük kitabı (İngilizce baskısı) kaynak gösterilmiştir. Kaynak gösterilen Creswell'in İngilizce kitabının refere edilen sayfalarına baktığımızda ise bu sayfalarda, bu tür bir bilginin bulunmadığı görülmüştür.

İkinci örnek olarak da, DİA'nın "Emeviyye Camii" maddesinin muhtevasında yazılı olan bazı bilgileri gösterebiliriz;

Bu madde de, Avrupalı oryantalistlerin kitaplarında tartışıl-

⁴⁷ Mlle Marguerite van Berchem, K A C Creswell, *Early Muslim Architecture*, Vol. I, 1932, pp. 163-66; 2nd print, v.I, pt.I, 1969/79, pp.152, n.6.

⁴⁸ Ayrıca, *Tarih*, I,p.935; Nöldeke terc. s.205 yoluyla Taberî'nin de bu olayı teyit ettiği belirtilmiştir.

⁴⁹ *Dionysius of Tell Mahre*'den aktaran: Creswell, *EMA*, c.1, bl.1, 1979, s. 185, dn. 6.

⁵⁰ M.Sabri Küçükaşçı, *Cahiliye'den Emeviler'in Sonuna Kadar Haremeyn* İsar, İstanbul 2003, s. 65, 217-236

muş⁵¹ fakat çoğunluk tarafından yanlışlığı ispatlanmış (aşağıda verilen) bir rivayet burada sanki gerçek bir bilgi imiş gibi sunulurak; "...Önce, Dımaşk'ın fethinin ardından (14/635) Romalıların baştanrı Jüpiter'in adını taşıyan mabedin çevresi sütunlu, yüksek duvarlı büyük salonu Ebû Ubeyde b. Cerrâh'in gözetiminde camiye çevrilmiş..." (Yazıcı, "Emeviyye Camii", *DİA*, s.108)* ibarelerine yer verilmiştir.

Burada zikredilen iddianın kaynağı için metin içinde direkt bir referans gösterilmemiş olmakla birlikte s.109'daki bibliyografyadaki kaynaklar arasında bu görüşü savunan oryantalist A. Musil, R. Savignac, H. Glück gibi yazarların eserleri kaynak gösterilmiştir. Ancak bu görüşe karşı olduğunu *Early Müslim Architecture*, kitabında açıkça ortaya koymuş olan K.A.C. Creswell'in bu eseri Hammondsworth 1958, s. 1-156 künyesi ile⁵² (onun bu görüşe katılmadığından hiç bahsedilmeden) kaynak olarak gösterilmiştir.

Yine "Emeviyye Camii" maddesinde: "...Daha sonra bu caminin ihtiyacı karşılayamaması üzerine Emevî Halifesi Velîd b. Abdülmelik (705-715) tarafından mâbed, harabesinin batı tarafında bulunan kilise veya bir iddiaya göre sadece aradaki duvar yıkılarak (*DIA*, VII, 48-49) bütün bu sahayı kaplayacak olan bugünkü büyük caminin inşası başlatılmıştır..." (Yazıcı, "Emeviyye Camii", *DİA*, s.108)* şeklinde ifadelere yer verilmiştir.

Aktarılan bu rivayetle ilgili metin içinde *DIA*, VII, 48-49 künyeli makale referans gösterilmiştir. A. Önkal - N. Bozkurt "Mes-cid", c.7 olarak belirlenen bu makalenin 48-49'uncu sayfalarında böyle bir nakil bulunmamakta, sadece 48'inci sayfasında: "...Rivayete göre Dımaşk hicretin 14. yılında kısmen barış yoluyla fethe-dilmiş, iki taraftan şehre giren ordu tam ortada Ioanned (Yuhanna) Kili-

⁵¹ (Bkz, Aykaç-Doğanay, "Oryantalistlerin Şam Emeviyye Camii ile..." *Anasay*, 2018, s.13-36)

⁵² Creswell'in 1958 baskı tarihli ve bu isimde bir eseri bulunmamaktadır. Burada onun *Early Müslim Architecture* isimli kitabının 1932 veya 1969 baskısı yerine *A Short Account of Early Müslim Architecture* Hammondsworth 1958 isimli yayını künye bilgileri karıştırılarak verilmiştir. Ayrıca bu eserde bu konu s.1-156 arasını kaplayacak kadar uzun olmayıp sadece s.59-63 arasında ve yukarıda nakledilen rivayetin yanlış olduğunu belirten bir bakış açısıyla ele alınmıştır.

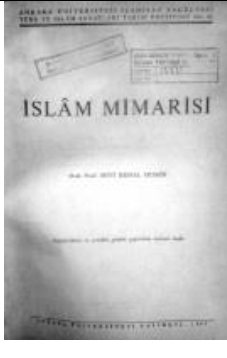
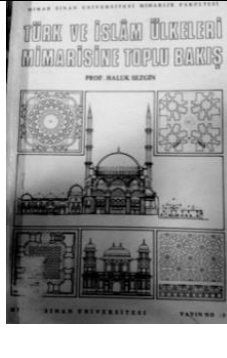

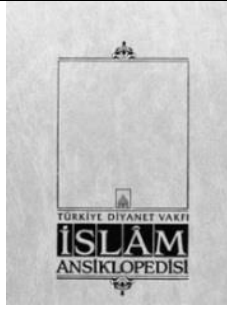
sesi’nin bulunduğu yerde bulunduğu için mâbedin yarısı huristiyanlara bırakılmış, diğer yarısı camiye tahvil edilmiştir (İA, XI, 299)...” şeklinde bir rivayet oryantalist yayını olan İA kaynak gösterilerek nakledilmiştir.

Burada İA’nin hangi baskısı referans gösterildiği belirtilmemiştir. Creswell, EMA kitabının 1932 baskısında İA’nin 1908’den itibaren yapılmış olan ilk baskısında bu tür bir rivayetin bulunduğu bahsetmiş ve bazı erken dönem Müslüman müelliflerin eserlerinde de rastlanan bu görüşün yanlış olduğunu, tarihi ve mimari belgelerle ortaya koymuştur. İA’nin daha sonra yapılan ikinci ve üçüncü baskılarında ise R. Hartmann, “Dımaşk” (İA), 1987, s.299’da önce bu rivayetten bahsedilmiş, devamında s.300’de ise İbn Asakir’de yazılı olan kilisenin paylaşıldığı şeklindeki rivayetin asılsız olduğu ve Temenos’un avlusunun paylaşılmasının söz konusu olmadığı uzun zamandır bilindiği vurgulanmıştır⁵³.

Sonuç

Yukarıda verdiğimiz örneklerde, bu ve benzeri olumsuz oryantalist propagandası zayıf ve tutarsız rivayetlerin hemen tüm ana kaynaklarda ‘doğruya en yakın bilgiler’ olarak uzun yıllardır tekrar edildiği ortaya konulmuştur. Ancak bu rivayetlerden zayıf ve tutarsız olanları erken İslâm ve Hıristiyan kaynaklar yoluyla Creswell’in EMA kitaplarında detaylı olarak açıklanmıştır. Bu incelememiz, Creswell’in EMA kitaplarının şimdiye kadar bu alanda yapılmış tüm Türkçe yayınlarda kaynak gösterilmiş ve gösteriliyor olmasına rağmen, onun kitaplarında bu tür önemli konularda verilen alternatif bilgilerin, henüz Türkçe ana kaynaklarda olması gereken yeri alamadığını göstermiştir. Bundan sonra bu alanda araştırma ve yayın yapan müelliflerden beklenen, Creswell’in kitaplarında mevcut olan ve şimdiye kadar gözardı edilmiş bu tür önemli alternatif bilgilere çalışma ve yayınlarında yer vererek bunların Türkçe ana kaynaklara girmesi yönünde gayret göstermektir.

⁵³ Yaptığımız incelemede buna benzer erken İslam mimarisi konulu diğer birçok maddelerin muhtevasında da yukarıda verilen örneklere benzer önemli yanlışların bulunduğu dikkatimizi çekmiştir fakat yer darlığı sebebiyle buraya dahil edilememiştir.

		
<p>Resim 1 - Hilmi Ziya Ülken'in 1948'de yayımlanmış olan <i>İslâm Sanatı</i> eseri</p>	<p>Resim 2 - Suut Kemal Yetkin'in 1965'de güncellenerek yayımlanan <i>İslâm Mimarisi</i> eseri</p>	<p>Resim 3 - Sezgin'in 1979'da yayımlanan <i>Türk ve İslâm Ülkeleri Mimarisine Toplu Bakış</i> eseri</p>
		
<p>Resim 4 - Anadolu Üniversitesi İlahiyat Fakülteleri için hazırlanan <i>İslâm Sanatları Tarihi</i> ön lisans ders kitabı</p>		<p>Resim 5 - TDV <i>İslâm Ansiklopedisi</i>'nin 44 cildi için kullanılan standart cilt kapağı</p>

Kaynaklar

- Altuner, Huriye, “Türkiye’de Sanat Tarihi ve Cumhuriyet’ten Günümüze Sanat Tarihi Eğitimi”, *Gaziantep Üniv. S.B. Dergisi*, 6 (2), 2007, s.156-167, <http://sbe.gantep.edu.tr> yoluyla, (02.02.2017)
- Aykaç, Fettah, “Oryantalistlerin Şam Emeviyye Câmii ile Diyarbakır Ulu Câmii Hakkındaki İddiaları ve Bu İddialara K.A.C. Creswell’in Cevapları Üzerine Yeniden Düşünme”, *Anasay*, 3 Aylık Hakemli Dergi, s. 4, Mayıs 2018, s.13-36.
- Creswell, K.A.C., *A Short Account of Early Muslim Architecture* Pelican Edition, London 1958,s.43
- Creswell, K.A.C., *Early Muslim Architecture*, v.I, pt.I, (Hacı Arculf hatıratı), s.34, n.1, 1969/79
- Elhüseyni, Nurettin, *Şark’ın Sergilenişi, 19. Yüzyıl Dünyaya Fuarlarında İslam Mimarisi*, (Çeviri: Zeynep Çelik), Tarih Vakfı, İstanbul (2005)
- Gülgen, Hicabi, *Ana Hatlarıyla Türk İslam Sanatları Tarihi*, Emin Yay. Bursa (2011)
- <http://siyasal.istanbul.edu.tr/?p=5858> (e.t.: 02.09.2016)
- http://www.divinity.ankara.edu.tr/?page_id=253 (e.t.: 01.02.2019)
- http://www.dunyabulteni.net/haber/169253/tarihcilerin-kutbu-halilinalcik_dip_not_8, (e. t. 01.09.16)
- <http://www.islamansiklopedisi.info/>
- <https://tr.wikipedia.org/wiki/Abd%C3%BClaziz> (e.t.: 02.09.2016)
- Kılıçsoy, Osman, *Alman Oryantalistleri ve Çalışmaları*, 1991, MÜ. Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Felsefesi Bilim Dalı, yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi
- Küçükbaşçı, Bozkurt, “Mescid-i Nebevî”, *DİA*, c.29, (2004), s.282-83
- Küçükbaşçı, Mustafa S., *Cahiliye’den Emeviler’in Sonuna Kadar Haremeyn*, İstanbul 2003
- MEB (Leiden) *İslam Ansiklopedisi*, ikinci baskı, İstanbul (1978-79)
- Necipoğlu, Gülru, “The Dome of the Rock as Palimpsest: 'Abd al-Malik's Grand Narrative and Sultan Süleyman's Glosses”, *Muqarnas* V25, s.17-105, (2008)

O. Aslanapa Röportajı:

<http://yenisafak.com.tr/Roportaj/?t=25.09.2011&i=314347> (e.t.: 07.02.19)

Serin, Muhittin (ed.), *İslam Sanatları Tarihi*, İlahiyat Önlisans Programı ders kitabı, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi, 2010

Sezgin, Haluk, *Türk ve İslam Ülkeleri Mimarisine Toplu Bakış*, Mimar Sinan Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, yayın no 5, İstanbul (1979)

TDV *İslam Ansiklopedisi (DIA)*, İstanbul (1988-2013)

Togan, Ahmet Zeki Velidi, *DİA*, c.41, 2012, s.210

Türkmen, F. Nalan, "Sanat Tarihinde Öncü Kurum ve Kuruluşlar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Türk Sanat Tarihi özel sayısı, cilt 7, sayı 14, (2009)

Ülken, Hilmi Ziya, *İslam Sanatı*, İ.T.Ü.Mimarlık Fak.Yay. No.140, İstanbul, 1948

Yazıcı, Nurcan, Türkiye'de Sanat Tarihinde ilkler / Öncüler, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Türk Sanat Tarihi özel sayısı, cilt 7, sayı 14, İstanbul 2009.

Yetkin, Suut Kemal, *İslam Mimarisi*, Ankara Üniversitesi, Türk ve İslam Sanatları Tarihi Enstitüsü, yayın No;61, Ankara, 1965

Yıldız, Şevket, Oryantalizm ve İslâm tarihine oryantalist yaklaşımlar, 2002, Uludağ Üniversitesi İslâm Ta. ve Sanatları Anabilim Dalı İslâm Tarihi Bilim Dalı, yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Yılmaz, Yaşar, *Anadolu'nun Gözyaşları*, Yem Yayınları, İstanbul, 2015